

Aspecten van de opkomst der textieldrukkerij als grootbedrijf te Antwerpen in de achttiende eeuw *

A. K. L. THIJS

De economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw* werd te Antwerpen onder meer gekenmerkt door de opkomst van een aantal industriële ondernemingen².

De 'Compagnie Beerenbroek' richtte te Dambrugge bij Antwerpen een textieldrukkerij op, nadat zij in 1753 van keizerin Maria Theresia een exclusief octrooi verworven had waardoor, gedurende 25 jaar, geen nieuwe gelijkaardige bedrijven in de Zuidelijke Nederlanden mochten ingeplant worden. Dadelijk na het verstrijken van het octrooi, in 1778, kwamen echter zowel te Antwerpen als te Gent, Brussel en Doornik nieuwe textieldrukkerijen tot stand, die opgevat waren naar het model van het bedrijf te Dambrugge. De belangrijkste nieuwe drukkerij te Antwerpen was die van 'Christiaan de Visser en Compagnie'. In de loop van de jaren tachtig en negentig werden in de Scheldestad nog verscheidene textieldrukkerijen gesticht. In deze reeks dient vooral het bedrijf van 'Peter Beirens en Compagnie', opgericht in 1788, te worden vermeld.

Het is evenwel niet onze bedoeling hier de ontwikkeling te schetsen van de onderscheidene textiel- of katoendrukkerijen³; we willen alleen, in verband met de opkomst van deze bedrijfstak te Antwerpen, de aandacht vestigen op enkele aspecten die belang kunnen opleveren voor de geschiedenis van de industriële bedrijfsorganisatie.

De katoendrukkerij te Dambrugge en, na 1778, de bedrijven van De Visser, Beirens en anderen onderscheidden zich, van bij hun oprichting, van de textieldruk-

* Afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; DCDR, 1-6: Fonds de Cock de Rameyen, Katoendrukkerij 1-6 (Rijksarchief Antwerpen); N: Notariaat; RB: Resolutie-boeck van de Cattoen-druckerije (in particulier bezit); RVF: Raad van Financiën; SAA: Stadsarchief Antwerpen; SR: Schepenregister.

1. H. COPPEJANS-DESMEDT, 'Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII (Utrecht-Antwerpen, 1955) 261-286.

2. F. SMEKENS, 'Ambachtswezen en 'nieuwe nijverheid'', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw* (Antwerpen, 1952) 64-93.

3. Zie in dit verband: A. THIJS, 'Schets van de ontwikkeling der katoendrukkerij te Antwerpen (1753-1813)' in: *Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, LUI (Antwerpen, 1970) 157-190. De achttiende-eeuwse textieldrukkerijen werden door de tijdgenoten meestal als 'katoendrukkerijen' aangeduid, omdat in deze bedrijven voornamelijk op katoen gedrukt werd.

kerijen die men in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden kende, niet alleen door nieuwe technische procédés, maar ook door de aanwending van veel kapitaal, de tewerkstelling van een aanzienlijk aantal arbeiders en de grootte van de produktie.

De textieldrukkerij was te Antwerpen, net zoals in de rest van de Zuidelijke Nederlanden, in de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw helemaal teniet gegaan omdat zij met haar verouderde techniek en haar beperkte financiële middelen zich niet had kunnen verweren tegen de concurrentie van de buitenlandse, hoofdzakelijk Noordnederlandse, textieldrukkerijen.

De initiatiefnemers van de katoendrukkerij te Dambrugge beseften dan ook dat zij slechts een kans op slagen hadden indien zij een produktie konden tot stand brengen die op een hoog technisch niveau stond en voldoende omvang bezat om de import van bedrukte weefsels, 70.000 stuks omstreeks 1750, geheel of voor een groot deel uit te schakelen⁴. Zij waren dus wel verplicht hun katoendrukkerij als een grootbedrijf te plannen. Toen dan na het verlopen van het octrooi nieuwe drukkerijen opgericht werden, moesten ook die weer deze bedrijfsvorm aannemen, wilden zij levensvatbaar zijn.

De tijdgenoten noemden de textieldrukkerijen waar de arbeiders in een complex van bedrijfsgebouwen werkten, 'fabrieken'; wij zouden nu eerder spreken van 'manufacturen', omdat de essentiële bewerkingen nog hoofdzakelijk met de hand uitgevoerd werden.

Huisarbeid was met de nieuwe techniek, die in de katoendrukkerijen toegepast werd, eenvoudigweg ondenkbaar. Nadat de witte weefsels enkele dagen in warm water waren geweekt, werden ze gestampt door werklieden met klophouten of door een stampmolen, waarna ze gezuiverd, afgekookt, gespoeld en gedroogd werden. Omdat ze dan vol rimpels waren, werden ze weerom geklopt, vervolgens op ijzeren rollen gewonden en gekalanderd in een kalandermolen. Pas dan kon men het weefsel bedrukken. Hiertoe gebruikte men houten blokken waarmee men, in tegenstelling tot wat de vroegere drukkers deden, geen water- of olieverblijf maar beitsmiddelen op de weefsels aanbracht. Na de bedrukking liet men de stukken op de droogvelden enkele dagen drogen, waarna ze gespoeld werden en geklopt. Dan werden de weefsels afgekookt in verfstoffen, die zich vastzetten op de plaatsen van het weefsel waar de beitsmiddelen op aangebracht waren. Vervolgens werden ze gespoeld en in de bleekhoven te bleken gelegd. Gewoonlijk werden de weefsels daarna nog met penselen bijgewerkt alsook geglansd. Een andere techniek, de zogenaamde uitspaartechniek, die eveneens te Antwerpen toegepast werd, vereiste wat minder arbeid⁵.

4. Memorie van de katoendrukkerij te Dambrugge voor de gevolmachtigde minister, Georg prins van Starhemberg. ARA, RVF 4640 (29-11-1771).

5. 'Eerste feyten voor de geassocieerde ...' (2-8-1768). DCDR, 2.

Het is evident dat zulk een groot aantal deelbewerkingen vele gespecialiseerde arbeiders vereiste alsook technische installaties die slechts in een *geconcentreerd* grootbedrijf op een economisch renderende wijze konden aangewend worden. Daar men in de oude textieldrukkerijen dadelijk verf op de weefsels drukte, en dus aanstonds zonder uitverving en bleking het gewenste resultaat bekwam, bleven daar een groot aantal van de hierboven opgesomde deelbewerkingen achterwege.

In de Noordelijke Nederlanden waren de textieldrukkerijen ook veelal geconcentreerde grootbedrijven⁶. Zij hadden echter, daar ze veel talrijker waren en zich vaak specialiseerden in bepaalde druktechnieken, niet zulk een omvang als de katoendrukkerij te Dambrugge, die in haar beste tijd, in 1769, 576 arbeiders te werk stelde⁷, of de drukkerij De Visser die in 1779, kort na haar oprichting, reeds 180 werknemers telde⁸.

In andere takken van de textielindustrie kwam concentratie van arbeiders in manufacturen tijdens de achttiende eeuw eveneens voor. In de weverij van de compagnie De Heyder te Lier arbeidden in 1761 51 wevers. De Heyder stelde echter toch nog 72 thuiswerkende wevers te werk⁹. De textielfabrikant Jan Frans van der Smissen verschaftte in hetzelfde jaar te Antwerpen aan 341 thuiswerkers arbeid, terwijl in zijn 'fabriek' 42 personen werkten¹⁰. Ook in de textielindustrie te Verviers werd in die tijd reeds concentratie van arbeiders geconstateerd. Bij deze concentraties speelde echter de technische noodzakelijkheid een minder grote rol dan dit in verband met de katoendrukkerijen het geval was. De textielfabrikanten hoopen door het samenbrengen van hun arbeiders vooral een efficiënter toezicht te kunnen uitoefenen op de kwaliteit van het gepresteerde werk en het ontvreemden van grondstoffen beter te kunnen 'verhindere'¹¹. Dat de ondernemers toch in hoofdzaak - zolang het technisch mogelijk was - een beroep bleven doen op thuiswerkers, dient te worden verklaard door de kostprijs van de nodige bedrijfsgebouwen. Wanneer de ondernemer huisarbeiders te werk stelde diende hij alleen voor de grondstoffen en - in sommige gevallen - voor de werktuigen te zorgen.

De oprichters van de nieuwe grote textieldrukkerijen werden uiteraard geconfronteerd met een aantal problemen die de vroegere textieldrukkers niet, of in mindere mate, gekend hebben.

Van 1753 tot 1771 gaf de katoendrukkerij te Dambrugge 2.833.793 gulden courant uit. In dit bedrag zat ook de kostprijs van het bedrijf, dus wat men uitgegeven

6. w. J. SMIT, *De katoendrukkerij in Nederland tot 1813* (Amsterdam, 1928) 88-108.

7. ARA, RVF 4640 (27-9-1769).

8. ARA, RVF 4642, f° 244 r°-249 r° (22-10-1779).

9. ARA, RVF 4557 (2-10-1761).

10. ARA, RVF 4557 (30-9-1761).

11. P. LEBRUN, *Uindustrie de la laine a Verviers pendant le XVIII^e et le début du XIX^e siècle. Contribution a l'étude des origines de la révolution industrielle* (Luik, 1948) 285.

had aan gronden, gebouwen en installaties: ongeveer 420.000 gulden. De rest, meer dan 2.400.000 gulden, was uitgegeven aan lonen, grondstoffen en dergelijke¹². In 1768 alleen reeds werd voor 173.634 gulden 13 stuiver courant meekrap verbruikt¹³; toen werden 73.968 stuks gedrukt¹⁴. Omstreeks die tijd werden jaarlijks ongeveer 100.000 gulden aan lonen uitbetaald¹⁵.

Bij de oprichting opende de directie van het bedrijf te Dambrugge in haar boekhouding een rekening onder de titel 'Druckerye', waarop cumulatiefin debet en in credit alle uitgaven en inkomsten van de fabriek werden gebracht, zonder een onderscheid te maken tussen vast kapitaal ('staende fond') en vlottend kapitaal ('roulante fond'). Men handelde aldus omdat er tijdens de eerste drie jaren (1754, 1755, 1756) onvoldoende werk was om uit de opbrengst ervan de intresten van de opgenomen kapitalen te kunnen betalen. Men was de overtuiging toegedaan dat het verlies, dat tijdens de eerste jaren geleden werd, moest gerekend worden bij de kosten van de duurzame produktiemiddelen. Tijdens deze jaren werkten de arbeiders trouwens zowel voor de 'staende' als voor de 'roulante fond', zodat een boekhoudkundig onderscheid vrijwel onmogelijk door te voeren was.

Toen men echter op het eind van 1758 merkte dat na de aftrek van de intresten nog een kleine winst overbleef voor de jaren 1757 en 1758, besloot men de rekening te sluiten en twee nieuwe rekeningen te openen: één 'van staenden fond onder den tyttel van huysen, landen, renten en ustencilen' en één 'van roulante fond onder den tyttel van drukerye'. Ook een rekening van 'winst en verlies' werd geopend, 'ten eynde van ieder jaer clarelyck te konnen doen blycken de effectieve en reële winste, naer afftreck der intresten der gefournieerde en gelichte penningen in oirboir van de voorn. 2 fondsen geëmploieert.'

In verband met de slijtage van de drukplaten, die tot de 'staende fond' behoorden, trof men volgende regeling: vanaf 1759 werd de 'staende fond' jaarlijks belast met twee derde van de uitgaven betreffende de plaatsnijderij, onder de titel 'augmentatie van plaeten'; het resterende een derde viel ten laste van de 'roulante fond', onder de titel 'sleet van plaeten'. Het onderhoud en vernieuwen van al het andere gereedschap (dat eveneens van de 'staende fond' deel uitmaakte) bracht men geheel in het debet van de 'roulante fond'¹⁶.

Gedurende de vijfentwintig jaren der geldigheid van het octrooi gebeurden geen afschrijvingen van gebouwen of gronden; maar van zodra het octrooi in 1778 verstreken was, schreef men de ganse kostprijs in één keer helemaal (op 1 £ Vlaams

12. ARA, RVF 4640 (29-11-1771).

13. DCDR, 1 (1768).

14. Jaarlijkse produktiecijfers voor de periode 1754-1812 bij: THUS, 'Schets', bijlage I.

15. ARA, RVF 4640 (27-9-1769).

16. Resolutie van de raad van beheer der katoendrukkerij d.d. 19-4-1759. RB, II, 3.

na) af¹⁷. Natuurlijk behielden de gebouwen ook na 1778 nog een belangrijke waarde; zij vormden van toen af een stille reserve voor de onderneming.

De compagnie beweerde dat ze tijdens de periode 1753-1771 jaarlijks gemiddeld 1% winst gemaakt had, maar in werkelijkheid benaderde de winst eerder 15%¹⁸. Op bepaalde tijdstippen werden aan de participanten dividenden uitgekeerd: in 1770 10% van het door hen gestorte kapitaal, in 1771 15%¹⁹. In het compagniecontract der firma Beirens van 1793 werd uitdrukkelijk bepaald dat de winst, 'die door Gods zegen zal worden gedaen, zal geëmployeert worden tot augmentatie ... van den fond' der associatie, dit na aftrek van een op voorhand vastgesteld dividend (4% van het gestorte kapitaal), dat aan de participanten jaarlijks moest worden uitgekeerd²⁰.

Het is bekend dat tot zelfs een heel stuk in de negentiende eeuw de meeste ondernemingen hoofdzakelijk werkten met het eigen kapitaal van de ondernemers. In de Antwerpse katoendrukkerijen echter werkte men voornamelijk met kapitaal van derden.

De participanten van de katoendrukkerij te Dambrugge stortten van 1753 tot 1768 samen slechts 63.158 gulden wisselgeld²¹, terwijl ze tijdens dezelfde periode voor 462.600 gulden wisselgeld aan leningen opnamen²².

Nadat Christiaan de Visser en Carolus Josephus Lombaert, met het oog op de oprichting van hun katoendrukkerij, de 'Compagnie De Visser' gevormd hadden, kochten zij samen een bleekhof voor een ons niet bekend bedrag en stortten elk 1.000 gulden wisselgeld in de gemeenschappelijke kas²³. De derde participant, die ze in 1777 in hun compagnie opnamen, stortte nog 12.000 gulden wisselgeld²⁴. De rest van wat zij nodig hadden lichtten zij, zoals dat heette, 'onder hunne acte obligatoir ende solidair verband'. Van 1778 tot 1783 leenden zij aldus een bedrag

17. RB, II, 29-30.

18. Rekwest gericht tot de centrale regering (7-12-1772). RB, 64-67. De compagnie wou aantonen dat de onderneming tot dan toe niet zoveel opbracht als men - volgens de raad van beheer - redelijkerwijze had mogen verhoppen, met de bedoeling de regering te bewegen tot een verlenging van het exclusief octrooi. Men kwam tot een winst van 7,5 % via een berekening, waarin het werd voorgesteld alsof leningen tegen een rentevoet van 6% werden opgenomen, in werkelijkheid moest slechts 3 % betaald worden.

19. RB, 63. Over latere uitkeringen bezitten we geen gegevens.

20. En 'ten waere de comparanten resolveerden van de winste 't zy in 't geheel, 't zy ten deele t'employeren tot remboursement der opgenomene capitaelen'. SAA, SR 1316, f° 326 r^D-333 r^O (23-11-1793). - Het contract der firma De Visser van 23-4-1783 bepaalt 'dat in 't toekomstige de winste met deze fabrique te doen sal voor d'eene heiligt geëmployeert worden tot het quyten der renten ende obligatiën waermede dese fabrique is belast, ende d'andere helft sal gedeeylt worden tusschen de geïntresseerde'. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 32 (23-4-1783).

21. RB, p. 62,63.

22. THIJS, 'Schets', bijlage II.

23. SAA, N17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776).

24. SAA, N18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777).

van 91.000 gulden wisselgeld. Zij betaalden van 3 tot 4½% interest per jaar²⁵. De looptijd van deze leningen schommelde tussen vier en acht jaar en kon eventueel verlengd worden. De compagnie De Visser beloofde in dat geval het geleende bedrag na de vervaldag te 'besetten op goede, vaste ende suffisante panden binnen Brabant gelegen' en de interest te verhogen²⁶. De katoendrukkerij te Dambrugge nam leningen op voor vijf en zes jaar, betaalde 3% en voorzag eveneens de mogelijkheid de som na het verloop van die termijn 'rentsgeweyse, tot volcomen genoeg van den geldschietter te besetten op goede en suffisante hypotheque'²⁷.

Toen de drie Antwerpse kooplieden, Joannes Daniël van Scherpenbergh, Joannes Baptist Beeckmans en Peter de Heyder, in 1757 hun manufactuur voor het vervaardigen van wollen, katoenen, linnen en andere weefsels te Lier en Antwerpen oprichtten, staken zij daar zelf geen stuiver in. Anno 1778, toen 'Peter de Heyder en Compagnie' te Lier ook nog een katoendrukkerij aan hun bedrijf toevoegden, verklaarden zij immers in verband met hun textielweverij heel uitdrukkelijk dat zij 'door hun selfs geen capitaelen daertoe geschoten hebben tot operatie ende vervoeringhe derselve manufacture, maer met onderlinge signatuere ider pro se et in solidum gelicht hebben diversche sommen geit ende den intrest dier uyt de casse der geseyde fabricque betaelt'²⁸.

Het ontlenen van grote sommen voor de opbouw van een industriële onderneming zonder zelf veel kapitaal te investeren, was slechts mogelijk enerzijds omdat de ondernemers een solied vertrouwen genoten bij de geldschietters en anderzijds omdat er in Antwerpen - want de leningen werden bijna uitsluitend door Antwerpenaren onderschreven - nog veel geld aanwezig was waarvoor men een beleggingsmogelijkheid zocht²⁹.

De participanten van deze katoendrukkerijen waren inderdaad solvabele personen. De vier oprichters bij voorbeeld van de katoendrukkerij te Dambrugge in 1753, Adriaan Janssens, Jan Beerenbroek, Jan van Eersel en Joannes Carolus van Heurck, waren stevige kooplui. De eerste drie werden ook nog in andere industriële ondernemingen, zoals suikerraffinaderijen en weverijen, betrokken³⁰. Latere participanten waren onder meer de negociant Dominicus Nagels, de Brusselse bankierster de weduwe Mathias Nettine, verscheidene leden van de magistratenfamilie Knijff en leden van het geslacht Moretus³¹.

Christiaan de Visser, geboortig van Osnabrück, was een gewezen meestergast

25. Cf. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 36 (3-5-1783).

26. THDS, 'Schets', bijlage III en de aldaar geciteerde bronnen.

27. Lijst van de leningen: *Ibidem*, bijlage II. Tekst van een obligatie: RB, 14.

28. SAA, N 1637, Gerardi, nr. 4 (27-6-1778).

29. Gegevens over de Antwerpse kapitaalmarkt in de achttiende eeuw: L. MICHIELSEN, 'De handel', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, 94-122.

30. THIJS, 'Schets', 160-161, noten 12, 14, 16 en 17.

31. *KB, passim*.

van de katoendrukkerij te Dambrugge, maar zijn compagnon Carolus Josephus Lombaert was weer een koopman. Het was echter vooral de derde participant, jhr. Joannes Franciscus van Gameren, dienende schepen, die het vertrouwen moest wekken bij de gegoede Antwerpse kringen. Later werd jhr. Josephus Guilielmus de Broëta, koopman, oud-aalmoezener en oud-schepen, ter vervanging van Lombaert in de associatie opgenomen³².

De geldschieters van de katoendrukkerij te Dambrugge en van de compagnie De Visser waren voor een groot deel leden van de (meestal jonge) Antwerpse adel, ook enkele geestelijken en kloostergemeenschappen³³.

Zowel bankiers ('kassiers') als particulieren bezorgden, tegen een interest van 4 % per jaar, de katoendrukkerij te Dambrugge financieringsmiddelen op korte termijn (twee tot zes maanden), in de vorm van wisselkrediet³⁴. Bij twee 'kassiers', M. A. de Doncker en compagnie en Francois Emmanuel van Ertborn, werd geld opgenomen 'by forme van dagrekening'³⁵. Deze dagrekeningen boden het voordeel dat op ieder ogenblik, van zodra men weer geldmiddelen ontving, met de terugbetaling van het opgenomen krediet kon begonnen worden, zodat men aldus de verschuldigde interest tot een minimum kon beperken. De middelen met een korte looptijd werden, zoals een goed bedrijfsbeleid vereist, gebruikt voor de financiering van de lopende productieprocessen: voornamelijk voor het betalen van arbeid en ingrediënten.

De Antwerpse textieldrukkerijen deden op de 'kassiers' ook een beroep voor echte kassiersdiensten: het ontvangen, bewaren en uitbetalen van gelden. Francois Emmanuel van Ertborn werd de kassier der katoendrukkerij van Dambrugge³⁶. 'Kramp en Zoon' hielden de 'gemeyne casse' van De Visser en compagnie³⁷. De firma Petrus Beirens en compagnie vertrouwde haar geld toe aan kassier Cogels³⁸.

De 'compagnieën' ofte 'associaties' die de katoendrukkerijen exploiteerden, waren (zoals reeds gebleken is uit hetgeen we boven meedeelden) wat we nu 'vennootschappen onder één firma' ('sociétés en nom collectif') noemen; de vennoten waren

32. A. THIJS, 'Visser (Fischer), Christiaan de, katoendrukker', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV (Brussel, 1970) kol. 910-913.

33. THIJS 'Schets', bijlagen II en III.

34. RB, 45-16 (26-4-1763), 47-48, 50-51, 52-53 (30-10-1766).

35. Dagrekening bij M. A. de Doncker & Comp.: RB, 45-46 (26-4-1763); bij F. E. van Ertborn: RB, 57 (1-9-1768).

36. SAA, N 2918, Schepmans (18-M757), art. 13 en 20.

37. Aanvankelijk berustte de kas bij De Visser. Zodra Van Gameren in de compagnie opgenomen werd, droeg men ze over aan Kramp en Zoon. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776); N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777). Op 9-1-1784 berustte de kas nog 'ten comptoire van d'heer John Cramp'. N 25, J. Aerts, nr. 3, art. 2.

38. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793): 'de casse deser associatie zal worden gehouden by den heere cassier Cogels'. Zie over de functies van de kassiers in de achttiende eeuw: V. JANSSENS, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel, 1957) 222-262.

hoofdelijk en met hun hele persoonlijk vermogen aansprakelijk voor de verbintenissen van de compagnie.

Gewoonlijk werd bij de oprichting van zulk een associatie een vennootschapscontract opgesteld, in de vorm van een onderhandse, een notariële of een schepenaakte³⁹. De compagnie Peter de Heyder beperkte zich tot 'mondelijke conventiën'; pas op 20 augustus 1782 kwam zij ertoe de afspraken op papier te zetten, daarbij aanstippend 'dat het seer wynig geschiet dat sulcke importante affaires sonder contract van associatie worden voortgeset'⁴⁰.

In deze contracten werden gegevens opgenomen zoals de namen der vennoten, hun rechten en plichten, de firmanaam, de duur der associatie, het gestorte kapitaal, de structuur van het beheer enz.

De compagnie welke de katoendrukkerij te Dambrugge exploiteerde werd in 1753 gevormd voor de duur van het exclusief octrooi: vijftientig jaar⁴¹. C. de Visser, C. J. Lombaert en jhr. J. F. van Gameren gingen een associatie aan voor achttien jaar⁴². Het compagniecontract van de firma Beirens werd in 1793 eveneens voor een termijn van achttien jaar gesloten⁴³. De participanten van de compagnie P. de Heyder tekenden in 1782 een contract voor zes jaar⁴⁴. Na het verstrijken van de termijn konden de contracten vernieuwd worden. Alleen de firma Beirens heeft van die mogelijkheid geen gebruik gemaakt, omdat toen haar contract in 1811 verliep de Antwerpse katoendrukkerijen geen toekomst meer hadden.

Voor vennoten van de katoendrukkerij te Dambrugge en van de firma P. de Heyder bestond de mogelijkheid zich terug te trekken door hun aandeel over te laten of te verkopen⁴⁵; in het compagniecontract van de firma Beirens echter werd uitdrukkelijk bepaald dat niemand zijn aandeel geheel of gedeeltelijk mocht vreemden tijdens de duur der associatie⁴⁶.

De vennoten, die zich de 'participanten', de 'geïnteresseerden' of de 'geassocieerden' noemden, vormden de raad van beheer. Hun beslissingen, met meerderheid van stemmen genomen, waren slechts bindend nadat ze in het speciaal daartoe bestemde 'resolutieboek' waren geregistreerd en de vennoten er hun handtekening

39. Het eerste compagniecontract van de drukkerij te Dambrugge was een onderhandse akte: DCDR, 1 (8-11-1753); RB, 6-7. C. de Visser en C. J. Lombaert sloten hun contract voor notaris: SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776). De vernieuwing van het contract der firma Beirens gebeurde voor Antwerpse schepenen: SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).

40. SAA, N 23, J. Aerts, nr. 94 (20-8-1782).

41. DCDR, 1 (8-11-1753); RB., 6-7

42. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777). Aanvankelijk was een termijn voorzien van 15 jaar: contract tussen C. de Visser en C. J. Lombaert. N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776).

43. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).

44. SAA, N 23, J. Aerts, nr. 94 (20-8-1782).

45. DCDR, 1 (8-11-1753) RB, 6-7. In de firma De Heyder was het accoord van de andere vennoten vereist. SAA, N 23, J. Aerts, nr. 94 (20-8-1782), art. 14.

46. SAA, SR 1316, f° 326r°-333 r° (23-11-1793).

onder geplaatst hadden⁴⁷. Alleen zeer belangrijke problemen, zoals het aankopen van huizen en gronden, het lichten van penningen en de aanwerving van wat we nu het kaderpersoneel zouden heten, werden in de raad van beheer behandeld. Het dagelijks beheer over het bedrijf gaven de participanten in handen van een 'directeur', die zij uit hun midden benoemden. Deze persoon zorgde voor de aankoop van grondstoffen en werktuigen, de aanwerving van werklieden en lagere bedienden, de keuze van de patronen, de prijscalculatie, de productieplanning enz. Jaarlijks legde hij aan zijn mede-participanten een balans voor, opdat zij zich een idee zouden kunnen vormen over de stand van zaken in de onderneming⁴⁸.

In de katoendrukkerij te Dambrugge werd naast de directeur, Adriaan Janssens, in 1757 ook nog een zgn. 'particuliere directeur' aangesteld: Joannes Josephus Pintens, die de onderneming vertegenwoordigde in haar betrekkingen met de klanten en tevens instond voor de regeling van het productieproces⁴⁹. Men ging tot deze maatregel over, niet alleen om het werk van A. Janssens enigszins te verlichten, maar ook omdat de klanten, kooplieden in bedrukte katoentjes, ongaarne hun weefsels in handen gaven van een concurrent, want Janssens was zelf een belangrijk handelaar in zulke goederen. Daarom de benoeming van de 'neutrale' directeur Pintens⁵⁰. De advertenties die in de 'Gazette van Antwerpen' verschenen en de gedrukte prijslijsten die elk jaar aan de kooplieden werden toegezonden, vermeldden uitsluitend Pintens' naam⁵¹. De compagnie De Visser werd met dat probleem niet geconfronteerd, omdat de vennoten er zich toe verbonden hadden geen handel te drijven in bedrukte of onbedrukte katoentjes⁵². Er was daar dan ook maar één directeur: Christiaan de Visser. Pas toen de administratie hem over het hoofd groeide, kreeg hij in 1783 een mede-directeur, jhr. J. G. de Broëta, die het toezicht over het 'comptoir', de boekhouding en de briefwisseling op zich nam⁵³.

De bedrijfsleiding werd natuurlijk vergoed, onder de vorm van een 'tantième', van een vaste wedde of van een combinatie van de twee. Adriaan Janssens ontving jaarlijks 0,5% van al de druk-, kalender-, glans-, bleek- en schilderlonen die door

47. DCDR, 1 (8-11-1753); RB, 6-7; SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784); SAA, SR 1316, f. 326 r°-333 r°. Aanvankelijk waren in de onderneming te Dambrugge 4 stemgerechtigde participanten, vanaf 28-2-1759: 8. DCDR, 3 (28-2-1759).

48. RB, *passim*; SAA, N 2918, Schepmans (18-4-1757); SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136, art. 7-15.

49. RB, 34(18-1757).

50. Cf. RB, 29, art. 3.

51. *Gazette van Antwerpen* (nr. van 1-3-1757) 4 kol. 1. - De aanhef van de prijslijsten luidde aldus: 'Prysen der druckloonen by Jean Joseph Pintens in Antwerpen voor het jaer ...'. Na zijn dood werd Pintens opgevolgd door Joannes Franciscus Cruysmans op 29-10-1768 (RB, 58-60). Van dan af: 'Prysen der druckloonen by Jean Frangois Cruysmans in Antwerpen ...'. (Prijslijsten van 1767, 1770, 1771, 1773-1776, 1787-1791 in particulier bezit).

52. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777).

53. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 53 (1-7-1783); N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784), art. 3; SAA, Privilegiekamer 456, Minuten van secretaris P. van Setter (20-9-1786).

de klanten aan de katoendrukkerij betaald werden⁵⁴. In het contract van 21 november 1776 werd bepaald dat C. de Visser jaarlijks één zesde van de winst zou ontvangen, maar in 1783 had hij nog niets gekregen: zijn salaris was als autofinanciering in de onderneming gebleven en gebruikt voor het oprichten van gebouwen en dergelijke. Op 1 mei 1783 ontving hij tenslotte als betaling voor zijn achterstallige wedde drie obligaties van elk 2.000 gulden wisselgeld ten laste van de drukkerij, die hem jaarlijks 4 % interest zouden opbrengen. Van dan af kreeg hij een vaste wedde van 1.400 gulden wisselgeld per jaar⁵⁵. Jacob Schul, de directeur van de firma Beirens, trok, met ingang van 12 oktober 1793, 1.300 gulden courant per jaar. Telkenjare de winst, na de uitkering der gewone dividenden, de 10% overschreed, kreeg Schul 1 % van die overwinst (dus van de winst die de dividenden en de 10% te boven ging) als een extrabeloning⁵⁶. Ook de 'particuliere directeur' J. J. Pintens, ontving als salaris een 'tantième': 0,25 % van de lonen die de klanten betaalden voor de door de katoendrukkerij te Dambrugge verstrekte diensten (drukken, kalanderen enz.)⁵⁷. Aan zijn opvolger, Joannes Franciscus Cruysmans, daarentegen werd een vaste wedde, 600 gulden courant per jaar, uitbetaald⁵⁸.

De directeurs der katoendrukkerijen werden bijgestaan door één of meer boekhouders en een aantal klerken. Te Dambrugge dienden de boekhouders zich niet alleen in te laten met de boekhoudkundige aspecten van het bedrijf, maar ze waren ook verplicht het kleurmaken te leren, om hun kennis eventueel aan anderen over te dragen, mocht de kleurmaker er plots van onder trekken. De boekhouder was een vertrouwensman, vermits hij in de technische geheimen ingewijd werd, wat niet belette dat de raad van beheer, wanneer zo iemand in dienst werd genomen, bij Janssens aandrang hem aan te werven voor de 'minste gagie mogelyck'⁵⁹.

Op elke katoendrukkerij onderscheidde men een aantal afdelingen: plaatsnijderij, drukkerij, blekerij enz. Op 9 januari 1784 besloten de participanten van de firma

54. RB, 35 (18-4-1757). - Op 10-12-1763 kreeg A. Janssens een vergoeding van 300 gl. wg. voor 'extraordinaire devoiren' i.v.m. processen e.d. RB, 48. - Op 3-2-1779 ontving hij nog 6.000 gl. o.m. omdat 'gedurende zyne vijftientigjarige directie deezer fabrique, hy in zyne particuliere negotie van gedrukte cattoenen benadeelt is geweest, uyt dien de Hollanders hunne nieuwe patroonen, uyt vreeze van seffens nagemaekt te worden, aen hem Janssens zo vroegtydig niet hebben ingezonden als aen andere koopliijden'. RB, 71. De wed. A. Janssens en haar schoonzoon J. G. Le Grelle, die A. Janssens na zijn dood opvolgden, kregen van 1787 af 1.000 gulden wisselgeld per jaar vergoeding. RB, 73-74 (9-1-1787).

55. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776) art. 14; N 24, J. Aerts, nr. 32 (23-1-1783).

56. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).

57. RB, 34 (18-4-1757). - Op 10-12-1763, toen het werk op de fabriek sterk was toegenomen, vroeg en kreeg hij een verdubbeling van zijn salaris. RB, 47bis. Pintens bezat sedert 18-4-1757 1/16 in de associatie. SAA, N 2918, Schepmans.

58. RB, 59 (29-10-1768).

59. RB, 21. Boekhouder Petrus Hoomans kreeg 400 gulden courant per jaar alsook vrij logies op de drukkerij. RB, 35 (18-4-1757). Op 22-8-1760 nam hij ontslag en werd opgevolgd door de 'coleurmaker' Franciscus Mortelmans. RB, 41.

De Visser een verantwoordelijke aan het hoofd van ieder zgn. 'departement' te plaatsens, en zij spraken aften allen tijden ... te maintenir hetgene de aen te stellen persoonen ten opsigte van de werklieden, onder hen respectievelyck staende, zal (sic) komen te verrichten om hun gezag staende te houden⁵⁰. De directeur kon deze verantwoordelijken niet op eigen initiatief doorzenden: hij had er de instemming van al de vennoten voor nodig.

De hoofden der departementen kregen 'instructiën' die zij stipt moesten navolgen. De werklieden van de onderscheidene afdelingen werd duidelijk gemaakt wat ze doen en laten moesten door middel van 'reglementen' of 'ordonnanties', die verschilden van departement tot departement. Wie het reglement overtrad moest een boete betalen, ten voordele van de fabriek, of kreeg gedurende één, acht of veertien dagen geen werk. Tegen tijdverspilling, ruziemaken, zingen van 'ontuchtige liedekens', drinken van 'brandewyn of genever' en tabakroken werd streng opgetreden⁶¹.

Deze reglementen wezen ook ieders plaats in het produktieproces aan en omschreven de taak van elke werknemer, rekening houdend met zijn mogelijkheden. Zulks was volstrekt noodzakelijk, wilde men de arbeid - in een bedrijf waar een groot aantal gespecialiseerde werknemers werkten - vlot en efficiënt laten verlopen⁶².

Uit de lijst van het personeel der katoendrukkerij te Dambrugge anno 1769⁶³ blijkt hoe ver de specialisering van de arbeid was doorgedreven:

- 1 directeur, tot wie de kooplieden zich wendden wanneer ze weefsels wensten te laten bedrukken (J. F. Cruysmans)
- 1 directeur die het verdere beheer van de fabriek in handen had (A. Janssens)
- 2 boekhouders, die tevens ingewijd waren in de technische geheimen
 - 1 meester-kleurmaker
 - 2 meester-plaatsnijders

60. De tekst gaat verder: 'dog ingevalle eenigen der aen te stellen persoonen iet buyten reden ofte goed orden quaeme te doen, verpligt zig den eersten comparant [C. de Visser], als directeur, den aengestelden zulks zelfs te doen redresseren, wanneer dusdaenigen aengestelden voor de respectie comparanten [de vennoten] zal moeten compareren om naer eysch van zaeke gecorrigeerd ofte gestraft te worden'. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 9.

61. *Ibidem*, art. 10,11 en 28. - De 'Ordonnantie voor de plaatsnijders' bevatte o.m. ook volgende bepaling: 'Dat niemant op dese fabrique sigh en sal vermogen te amuseren, ophouden, spelen, staen klappen of eenige aliantie te houden met de schildermeiyten, op de boete van thien stuyvers ieder reyse'. DCDR, 3 (6-5-1757). - 'Anno 1768, Reglement voor de plaatsnyders'. DCDR, 5.

62. Het bewuste streven naar efficiëntie kan men aflezen uit instructies als: 'Dat er altoos onder de witkloppers eenen suppernumerairan marqueur moet syn die kan lezen, schiyven, klanderer, clouwieren en vouwen, om in casvannoode te kunnen gebruyeken 'tsy des nachts oft in den dagh, om alzoo noyt geëxponeert te syn aen eenige stropinge in het werck'. DCDR, 5 ('Reglement wegens de klanderye').

63. ARA, RVF 4640 (1769).

- 11 plaatsnijdersknechten
 - 1 tekenaar
- 88 drukkers
- 88 drukkersknechten
 - 2 boekhouders, die zich uitsluitend bezig hielden met het verdelen van de drukplaten en de ordening van het arbeidsproces
 - 2 drukplatenwassers
- 16 drogers e.d.
 - 2 zgn. 'marqueurs' die er moesten voor zorgen dat men steeds kon weten aan wie een bepaald weefsel toebehoorde
- 60 spoelers
 - 1 meester-afkoker
- 33 afkokersknechten
 - 2 meester-blekers
- 46 blekersknechten
 - 8 arbeiders voor de 2 volmolens
 - 8 kalandergasten
 - 5 ververs
 - 4 stalknechten
 - 2 nachtwakers
 - 4 timmerlieden

Al de bovengenoemde lieden werkten te Dambrugge: samen 390 personen. De drukkerij had ook binnen de stad een afdeling; daar werden de bedrukte weefsels ingeschilderd. Het personeel bestond aldaar uit één boekhouder, één kleurmaker, twee helpers, twee meesteressen en ongeveer 180 'schildermeiden'.

In de katoendrukkerijen kende men twee loonsystemen: tijdloon en prestatieloon. De voorkeur van de werkgevers ging duidelijk uit naar prestatieloon. Op 29 december 1755 nam de raad van beheer van het bedrijf te Dambrugge volgende beslissing: 'dat de loonen aen de druckersgesellen voor 'ttoecomende sullen werden betaelt per stuck, tot soo laegen loon mogelyck, behoudelyck aen degene die contrarie conventie hebben, soo se daarvan niet willen affgaen'⁶⁴. Het stukloonstelsel bood de werkgevers ontegensprekelijk voordelen: het stimuleerde de arbeiders tot het opvoeren van de produktie. Het gevaar dat in het prestatieloonstelsel steeds schuilt, namelijk dat de arbeiders geneigd zijn de kwaliteit op te offeren aan de kwantiteit, werd ondervangen door een nauwlettend toezicht op het geleverde werk: een arbeider die voor een misdruk verantwoordelijk was, plaatste men bij de uitbetaling van zijn loon voor de keuze: ofwel het misdrukte stuk overnemen (dat wil zeggen de prijs van het witte katoen betalen plus het drukloon dat normaal door de klant aan de onderneming zou zijn betaald) ofwel een deel van zijn loon laten vallen⁶⁵.

64. RB, 21. - De plaatsnijders moesten zelf hun gereedschap bekostigen en het 'behoorlyck in staet en compleet houden'. DCDR. 3 ('Ordonnantie voor de plaatsnijders', 6-5-1757, art. 7).

65. 'Memorie wegens hetgene van ouds geplogen by de cattoendruckerye van Dambrugge ten opsigte der refactie of misdruk der druckersknechts'. DCDR, 5. - Dezelfde regeling werd ook

Het prestatieloon leek ook voor de arbeiders wel enigszins aantrekkelijk, omdat het de mogelijkheid bood door harder te werken een hoger inkomen te verwerven. Dit loonstelsel bezat echter ook een zeer nadelig aspect: wanneer op sommige tijdstippen, door factoren buiten hun wil, de arbeid trager vorderde, zagen de werknemers hun inkomsten gevoelig dalen. Zo vernemen we van de directie der katoendrukkerij te Dambrugge dat het loon der 'schildermeiden', die de bedrukte kaentjes met penselen moesten inschilderen en per stuk betaald werden, zeer sterk schommelde naargelang van de graad van moeilijkheid der tekening; soms verdienden zij op een dag slechts twee a drie stuivers, soms echter vijftien, zestien en meer⁶⁶.

Wanneer, wegens de aard van de uit te voeren arbeid, niet ieders individuele produktie kon gemeten worden, werd tijdloon uitbetaald. Zo ontvingen de spoelers en blekers tijdloon, ten belope van veertien stuivers per dag; de helpers van de drukkers kregen van zes tot tien stuivers⁶⁷. Aan de 'marqueur' op de kalenderij, die moest kunnen lezen en schrijven, betaalde men veertien stuivers per dag; aan de twee jongens die hem hielpen negen stuivers⁶⁸.

Uit een reeds aangehaalde tekst is gebleken dat de werknemers steeds aangeworven werden 'tot soo laegen loon mogelyck'⁶⁹. In dit verband is ook het volgende typerend voor de mentaliteit van de ondernemers: op de drukkerij werden twee formaten van weefsels bedrukt, de klanten moesten aan de drukkerij voor het grootste formaat uiteraard meer betalen; ook de werknemers, de drukkers, kregen voor het bedrukken van die stukken meer, maar ... niet in verhouding tot wat de kooplieden meer betaalden, zodat de fabriek op het loon van de arbeiders van één derde van een stuiver tot één stuiver won, wanneer de kooplieden-klanten weefsels van het grote formaat lieten bewerken⁷⁰.

Toch werden op de katoendrukkerijen lonen uitgekeerd die, in vergelijking met wat men in andere sectoren betaalde, een hoog niveau bereikten: de plaatsnijders ontvingen gemiddeld achtentwintig tot dertig stuivers per dag, de drukkers (wantoegepast bij de firma De Visser: 'de refactiën voor de drukkers zullen weklyks gereguleerd worden door den ... directeur in persoon, ten bywezen van eenen klerk, ende in cas van belet zal zulks geschieden door den eersten boekhouder ofte coleurmaker'. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 18.

66. 'Femmes et filles peintresses salariées par pièce, selon calculation en gros elles peuvent gagner par jour quelques fois seulement 2 a 3 sols et d'autres fois 15 a 16 sols et plus par jour, selon que les desseins exigent plus ou moins de peinture'. DCDR, 4 (20-10-1779).

67. *Ibidem*.

68. DCDR, 5 ('Reglement wegens de klanderye').

69. Net zoals de kapitalen werden gelicht 'ten minsten intreste mogelyck' (RB, 13, 27-7-1754), een huis werd aangekocht 'ten minsten pryse mogelyck' (RB, 16) en 'ten minsten praemie mogelyck' bij de Assurantie kamer de gebouwen en werktuigen tegen brand werden verzekerd (RB, 25, 18-6-1756).

70. 'Calculatie en gros wegens de proportie der drukloonen tusschen de halve guinees ende corte salem pouris en gerras'. DCDR, 5 (ca. 1780).

neer men rekening houdt met het feit dat zij gedurende ongeveer vier wintermaanden niet konden werken) twintig stuivers⁷¹.

Deze arbeiders kregen hun scholing op de fabriek zelf, 'soo veel buyten den wercktydt als mogelyck'⁷². De eerste geschoolde werkkrachten echter kwamen uit het buitenland (voornamelijk uit Hamburg) omdat, zoals A. Janssens het in 1779 uitdrukte, 'dezelve fabrique in deeze lande in eene puere nieuwigheyd bestond en dus alles van den vreemden heeft moeten trekken, zoo werkluijden als werktuijgen, teekeningen van gebouwen en generalyk alles wat tot die fabrique behoort'⁷³. Met de vreemde geschoolde arbeiders werden arbeidscontracten afgesloten van beperkte duur. Nadat zij voldoende autochtone werknemers opgeleid hadden en hun contract verlopen was, moesten ze meestal verder trekken omdat hun werkgevers niet langer hun hoog loon wensten te blijven betalen. Dit type van arbeiders heeft de techniek van de textieldrukkerij geleidelijk in verschillende landen van Europa bekend gemaakt.

De overgrote meerderheid der arbeiders op de drukkerij te Dambrugge was herkomstig uit Antwerpen, Merksem, Berchem, Deurne en Borgerhout⁷⁴. Dat vele arbeiders uit de stad kwamen - Dambrugge lag op een kwartier gaans van Antwerpen - kan verklaard worden door het feit dat daar nog een belangrijke arbeidsreserve aanwezig was, terwijl voor lieden die in de landbouw een broodwinning vonden de arbeid in de katoendrukkerij minder geschikt was omdat daar, net zoals in de landbouw, voornamelijk in de zomer gewerkt werd. Dit verklaart ook mede waarom de katoendrukkerijen in de stad of er vlak bij ingeplant werden⁷⁵.

De katoendrukkerijen die na het bedrijf van Dambrugge opgericht werden, zoals de fabriek van C. de Visser, konden vrij gemakkelijk aan hun eerste geschoolde arbeiders geraken: zij dienden alleen arbeiders van de katoendrukkerij te Dambrugge weg te lokken door hogere lonen voor te spiegelen⁷⁶.

De voor een groot deel van het personeel telkens weerkerende werkloosheid tijdens de wintermaanden stelde wel zekere problemen voor de directies. Steeds werd gevreesd dat de arbeiders bij de hervatting der werkzaamheden zouden weg blijven. Veel kans was daar echter niet toe, gelet op het gebrek aan werkgelegen-

71. DCDR, 4 (20-10-1779). - Op 24-5-1787 beweert een vrouw zelfs dat haar man, Cornelis Verhaegen, die 'als drukker is werkende by sieur de Visscher ende Compagnie ... ten minste kan winnen 4 a 5 croonen ter weke'. We moeten hier echter wel bij aanstippen dat zij aanstuurde op het bekomen van IJ kroon alimentatiegeld per week. A. THIJS, 'Het Antwerpse alimentatieboek', in: *Vlaamse Stam*, VI (Antwerpen, 1970) 340. (1 zilveren kroon = 3 gl. 3 st. courant, cf. JANSSENS, *Het geldwezen*, 321).

72. Contract met de plaatsnijder A. Kluiver. DCDR, 3 (6-10-1757).

73. RB, 71 (3-2-1779).

74. A. THIJS, 'Arbeiders voor de katoendrukkerij te Dambrugge (ca. 1754)', in: *Vlaamse Stam*, VI (Antwerpen, 1970) 71-77.

75. Een zeer belangrijke vestigingsfactor was natuurlijk de aanwezigheid van zuiver water.

76. SAA, Procezszakje W. 555, De Visser contra Van den Broeck (1778).

heid te Antwerpen. Bovendien waren de arbeiders vaak door voorgeschoten penningen aan de onderneming gebonden⁷⁷. Ook dient gezegd dat de directie het voorhandene werk gelijkmatig over een zo groot mogelijk aantal werknemers trachtte te verdelen⁷⁸. Dit beleid heeft ertoe geleid dat de katoendrukkerijen over een vrij stabiel personeel konden beschikken. Het was geen uitzondering op het eind van de achttiende eeuw te Dambrugge arbeiders te ontmoeten die reeds vijftientig, dertig of meer jaren in het bedrijf werkten⁷⁹.

Men arbeidde in de katoendrukkerij te Dambrugge in de zomer van 6 tot 19 uur, met onderbrekingen van een halfuur om 8 uur en om 16 uur, en een van anderhalf uur op de middag. Wie in de winter mocht werken, zoals de plaatsnijders, begon van zodra de dag in de lucht kwam, om de arbeid te staken om 20 uur. Een pauze van anderhalf uur werd dan toegestaan op de middag en een van een half uur om 16 uur⁸⁰.

De stalknecht, de 'marqueur' en twee jongens moesten in de kalenderij aanwezig zijn om 5 uur, en elkaar helpen de paarden te voederen en te roskammen. Vóór 6 uur begon men reeds te kalanderen. Deze arbeid duurde tot 19 uur, met dezelfde onderbrekingen als voor de andere arbeiders. Nu en dan moest wel eens een uur langer gewerkt worden, zonder dat daarom meer loon betaald werd 'en dit om redens dat den voors. loon aen hun ten vollen betaelt wordt soo wel in het beginsel als in het eynde van de drucktyt, als wanneer de daegen te kort syn om op de gestelde uren te beginnen en uyt te scheyden'. Ook nachtarbeid kwam in de kalenderij soms voor: nadat om 19 uur de paarden gevoederd waren, liet men ze peisteren tot 20 uur; vervolgens begon het kalanderen weer, door de marqueur en één jongen; om half één werden zij afgelost door de stalknecht en de andere jongen, die doorwerkten tot 5 uur. Dan kon de dagtaak weer beginnen⁸¹.

Om de aanvang en het einde van werk- en schafttijden aan te duiden werd een

77. DCDR, 4 (Verloof van 16-3-1761).

78. 'Als het gebeurt dat de zoorte van werk voor de rechtdoorwerkers ontbreekt, zullen dezelve moeten uytsheyden, tot dat daer van wederom aen de hand komt om onder hun saemen te worden verdeylt ..., zoo het voorvalt dat de neusdoekdruckers ... niets meer te drukken hebben zullen dezelve neusdoekdruckers moeten ledig blijven zoo vele dagen als de rechtdoordruckers alleen zonder werk zullen hebben geweest, waernaer de neusdoekdruckers dan zullen mogen medewerken aen het rechtdoorwerck'. Bepaling uit het 'Reglement voor de drukkers der catoendrukerye ten Dambrugge' van 1792. DCDR, 5

79. Zie het attest van een aantal arbeiders d.d. 30-3-1792. DCDR, 1. Toen Joannes Lambrechts aangeworven werd door C. de Visser, had hij al ongeveer 24 jaar gewerkt te Dambrugge 'ende genogsaem alle posten aldaer bedient'. SAA, Proceszakje W. 555, De Visser contra van den Broeck (1778).

80. Contract met A. Kluyver. DCDR, 3 (2-8-1755). - 'Ordonnantie voor de plaatsnijders'. DCDR, 3 (6-5-1757).

81. De marqueur kreeg voor deze nachtarbeid 7 stuivers, de jongens elk vier en een halve stuiver, de stalknecht drie en een halve stuiver. DCDR, 5 ('Reglement wogens de klanderye').

bel geluid⁸². Tijdens de werktijden was de fabriek van de buitenwereld afgesloten. Wanneer de firma De Visser op 3 mei 1777 Gerardus Bosmans aanwerft als kleurmaker en opzichter van de arbeiders, wordt in zijn contract onder meer bepaald dat hij , 'telkens als allen 't werckvolck op hun werck sal sijn, gehouden sal sijn het hecken van de druckerije behoorlijk te sluijten, opdat er niemant sijn werck en verlaet ende tselven vernegligeert'⁸³.

Te Dambrugge waren de bedrijfsgebouwen opgetrokken rond een binneplein ('bascour'), dat aan de straatzijde met een poort was afgesloten⁸⁴. De bleek- en droogvelden, die zich achter de gebouwen uitstrekten en volledig door water omgeven waren, kon men slechts via het binnenplein bereiken. De 'hof' was voor de plaatsnijders - die daar uiteraard niets te verrichten hadden - verboden terrein⁸⁵. Rond het plein, voorzien van een groot uurwerk, stonden magazijnen waar verfstoffen werden opgeslagen, de gebouwen waar de drukkers werkten, ververijen, droogloodsen, een kalandermolen en volmolens, de werkplaats voor de plaatsnijders alsook stapelplaatsen voor de witte weefsels die door de kooplieden ter bewerking naar de drukkerij werden gezonden.

De fabriek werd niet alleen afgegrensd om te verhinderen dat arbeiders hun werk voortijdig zouden verlaten, maar ook om ongewenste bezoekers (die het wel eens op fabrieksgeheimen konden gemunt hebben) buiten te houden⁸⁶. Uitzonderlijk gebeurde het dat goede klanten tot de fabriek werden toegelaten; ze werden dan begeleid door klerken of andere leden van het hogere personeel⁸⁷.

De katoendrukkerijen bewerkten zowel Oostindische weefsels⁸⁸, die hun door (voornamelijk Zuidnederlandse) kooplieden werden toevertrouwd⁸⁹, als produkten van de inheemse katoenfabrikanten⁹⁰. De firma's De Heyder en Beirens, die naast een drukkerij ook een weverij uitbaatten, bedrukten bovendien ook weefsels van eigen fabriek⁹¹.

82. 'Reglement voor de plaatsnyders'. DCDR, 5 (1768).

83. SAA, N18, J. Aerts, nr. 59 (3-5-1777).

84. In 1969 werden deze poort en de laatste nog overblijvende bedrijfsgebouwen afgebroken.

85. 'Ordonnantie voor de plaatsnijders'. DCDR, 3 (6-5-1757).

86. In het contract van de eerste kleurmaker der firma De Visser, Adrianus vanden Broeck, staat dat hij de 'fabrique 't zy in 't geheel nochte in gedeelte niet en zal laeten sien, tenzy met schriftelyck consent' van de directeur. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 142 (5-12-1776).

87. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 17.

88. ARA, RVF 4640 (29-11-1771). - ARA, RVF 4641, f° 199 r°-202 r° (31-1-1776).

89. De katoendrukkerij te Dambrugge had klanten te Aalst, Antwerpen, Ath, Bergen, Brugge, Brussel, Charleroi, Doornik, Gent, Ieper, Kortrijk, Lokeren, Luik, Rijsel, St.-Niklaas en Turnhout RB., passim.

90. 'Dat er in anno 1756 voor de cattoen fabriquers alhier sal worden gedrukt 1.000 stucken of meer'. RB, 21 (29-12-1755). - De Antwerpse katoendrukker P. Riemslagh bedrukte diemitten, siamoisen en andere halfkatoenen weefsels die hem uit Tilburg werden toegezonden. Nadat hij in 1779 failliet ging poogde De Visser Riemslaghs klanten (fabrikanten en kooplieden) aan te trekken. ARA, RVF 4642, f° 217 r° - v° (30-12-1779).

91. Rekwest van De Heyder en compagnie. ARA, RVF 4641, f° 69 r° - 70 v° (25-2-1778).

Om de kooplieden en fabrikanten over te halen tot het geven van opdrachten aan de drukkerijen, moesten zij via een doeltreffende publiciteit bewerkt worden. Bij het begin van elk seizoen verschenen aankondigingen in de 'Gazette van Antwerpen' en werden keurig gedrukte prijslijsten naar de mogelijke klanten gezonden⁹². Een probleem dat de aandacht der directies bestendig gaande hield was: hoe blijven we onder de prijzen van de binnen- en buitenlandse concurrenten? De katoendrukkerijen bespiedden eikaars prijzen⁹³ en kopieerden bijna woordelijk eikaars voorwaarden⁹⁴. De klanten lieten zich echter niet alleen leiden door het niveau van de prijzen, maar ook door de kwaliteit van de kleuren en de schoonheid van de tekening: daarom kregen zij elk jaar stalen toegezonden⁹⁵. Tevens konden zij zelf ontwerpen leveren, die dan door de plaatsnijders in hout gesneden werden. Deze drukplaten werden 'gereserveerd' voor de klant die het ontwerp bezorgd had⁹⁶.

Het was vaak niet mogelijk onder de buitenlandse prijzen te blijven. Zo moest de katoendrukkerij te Dambrugge, nog terwijl ze haar exclusief octrooi genoot, afzien van het drukken in vijf of zes kleuren, omdat de lonen die hier aan de arbeiders moesten betaald worden veel hoger lagen dan in Zwitserland en de Elzas. Daar voor elke kleur weer opnieuw moest gebleekt en gedroogd worden, had men nog grotere bleek- en droogvelden moeten aanleggen. De drukkerij zag zich dan ook verplicht zich toe te leggen op katoentjes van middelmatige prijs⁹⁷.

Wat betreft de echtheid der kleuren moesten de Antwerpse bedrijven niet onderdoen voor de Noordnederlandse en Engelse drukkerijen; maar, evenmin als in Holland, slaagde men erin de 'grote Perzische weefsels', die men in Engeland drukte,

92. Cf. noot 51. - Er bestonden ook franstalige prijslijsten: 'Salaires d'impression de Jean Joseph Pintens a Anvers'. ARA, RVF 4639 (1761). - 'Pryzen der drukloonen by de geoctroyeerde cattoen-drukkery van Christiaan de Visser & compagnie in Antwerpen' zijn ons bekend voor de jaren 1785, 1786, 1789, 1791 en 1792 (in particulier bezit). - Uit 1785 bleef een lijst bewaard van de 'Pryzen der druk-loonen van de Geoctroyeerde Cattoen-drukkerye van De Heyder en Compagnie in Antwerpen' (in particulier bezit). Ook in Noord-Nederland kende men zulke druksels.

93. RB, 15: 'het convenieert ten beste van de fabricque de drukloonen te berekenen op den Hollantsen voedt' (22-2-1755). - Zie betreffende de concurrentiestrijd Dambrugge/De Visser: THUS, 'Schets', 171-172.

94. In de prijslijst van De Heyder kwam zelfs deze zinsnede voor: 'Voor het overig word gereferent aen de verdere conditien der Drukkerye der Dam-brugge van 15 January 1776' ('Pryzen der druk-loonen ...', 1785)

95. In het gedrukte 'Byvoegsel tot den druk-lyst van C. de Visser & Comp ... 1791' is sprake van (staal)boeken die aan de kooplieden werden gezonden. We kennen echter ook stalen, geplakt op losse blaadjes, voorzien van een jaartal en een referentienummer (in particulier bezit).

96. Cf. het druksel 'Artikel additionneel tot de naerdere Conditien wegens het reserveren van Patroonen by de geoctroyeerde Catoen-Drukkerye ten Dambrugge van dato 30 November 1778' (17-3-1789). In particulier bezit.

97. Brief van A. Janssens. ARA, RVF 4642, f° 264 r° - 265 v° (27-8-1779).

na te maken⁹⁸. Op het einde van de achttiende eeuw kregen ook de Franse textieldrukkerijen een technische voorsprong op de Antwerpse bedrijven.

Tijdens de Franse bezetting, toen de produkten van de rijks-Franse katoendrukkerijen de Zuidelijke Nederlanden overspoelden, zijn de Antwerpse bedrijven één na één teniet gegaan ". We beschikken over te weinig gegevens om alle problemen die zich in verband met de geschiedenis van de textieldrukkerij te Antwerpen stellen, op te lossen, maar reeds staat vast dat in het technische aspect één der belangrijkste oorzaken van de teloorgang van deze nijverheidstak in de Scheldestad dient te worden gezocht.

98. 'Mémoire du receveur principal Van Uxem et projet de réponse y donnée en date 12 juillet 1786'.DCDR,4.

99. Meer gegevens bij :THUS,'Schets', 182-184.

Ernst Heldring's dagboek en herinneringen

JOH. DE VRIES, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* (3 dln; Utrecht: Nederlands Historisch Genootschap, 1970, 1879 blz.).

Prof. de Vries heeft door de wijze waarop hij de uitgave van de herinneringen en het dagboek van wijlen Dr. Ernst Heldring volbracht, recht op uitzonderlijke erkentelijkheid. Ieder ander begin van een bespreking ware naar mijn gevoelen onbillijk. In de eerste plaats door de voorbeeldige annotatie en indexering - ik kom daarop later nog terug - en voorts door zijn inleiding. Een inleiding die blijk geeft van groot psychologisch inzicht, begrip voor de levensomstandigheden van de auteur en tenslotte van sympathie voor diens curieuze en maar ten dele verklaarde of misschien zelfs verklaarbare karakter.

Heldring liet een combinatie na van een gecorrigeerd dagboek en memoires. De correcties die hij op hoge leeftijd in de dagboeken aanbracht, zijn deels weer te niet gedaan door de bewerker, in overeenstemming met de regels van het Historisch Genootschap. Overigens zijn die correcties menskundig lang niet irrelevant. Heldring is zich voortdurend bewust geweest van het verschil tussen gesproken en geschreven Nederlands, superlatieven zijn als regel geschrapt, en vooral bewust geweest van het ephemere van sommigefzijner kritische oordelen. Speciaal heeft hij goed begrepen dat het deelgenoot maken van anderen van onprettige details uit het leven van onbelangrijke figuren in wezen niet zinvol en daardoor onaardig is. Hoeveel schulden een lang vergeten koopman in cacao naliet, gaat na zeventig jaren geen mens meer wat aan.

Wel belangrijk daartegenover is het verschijnsel van corruptie in het openbare leven en op dat punt meen ik Prof. de Vries, tot mijn verdriet, op enige inconsequentie te moeten betrappen. In de inleiding op pag. 29 staat: beschuldigingen van corruptiewordenjweggelaten. Maar wij lezen op pagina 831 van deel II, 31 december 1929, bijzondere credietverlening aan Duitsland: 'Van Hasselt vermoedt dat er een kluitje voor Patijn die'voor geldzuchtig doorgaat aanzit.' Het betreft hier Mr. R. J. H. Patijn, over wie het oordeel, pagina 622, eerste deel, op zichzelf gunstig luidde. Overigens komt in het verband van dit crediet de heer La Gro op het toneel, een man die op allerlei gebied in het Nederland van de twintiger jaren een zekere bekendheid genoot als promotor, vooral van Duitse zaken. 'Louche', de kwalificatie van de heer D. G. van Beuningen, lijkt mij ten aanzien van "deze man overigens flink verkeerd. Het beroep van promotor brengt nu eenmaal mee dat alle verhalen van promotoren diepgaand op hun objectiviteit getoetst moeten worden, maar dat is heel iets anders dan 'louche'.

Ik releveer deze, op zichzelf niet zo belangrijke, zaak even uitdrukkelijk omdat lieden in de positie van Heldring toentertijd nogal eens de gewoonte hadden zich wat minachtend uit te laten, dikwijls zonder véél motief, over free-lance-figuren in de samenleving. Voor de trouwe hoofdboekhouder niets dan lof, maar over 'agenten' van allerlei kaliber werd nogal eens gepraat zoals kolonels van de Generale Staf dat over - anderzijds onmisbare en gewaardeerde - figuren als spionnen doen. Blijkt achteraf, dat de free-lancer een beetje heeft overdreven of, vooral, zichzelf belangrijk is gaan vinden, min of meer onmisbaar en verdienstelijk, dan werd hij uit de kring gestoten, in welks periferie hij meende te zijn doorgedrongen. Het neerzien op deze subgroep was welhaast standskenmerk.